*Чорноморець О. К.,**аспірантка кафедри української мови**Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ КОМІЧНОГО В ТЕКСТАХ ПОЛІТИЧНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ (НА МАТЕРІАЛІ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ)

Анотація. Дослідження комічного в мові української радянської преси видається актуальним з огляду на те, що специфіка радянської української мовної системи досі до кінця не вивчена, а механізми комічного дозволяють виявити особливості когнітивного сприйняття дійсності. Попередні дослідження комічного відбувалися переважно на матеріалі художньої літератури (прози й поезії) або на матеріалі спеціалізованих гумористичних видань (журнал «Перець»). Матеріалом нашого дослідження стали тексти політичної спрямованості, розміщені в газетах «Молодь України» (МУ) і «Радянська Україна» (РУ) за 1980–82 рр. Мета нашої статті – виявити роль фразеологічних одиниць у механізмах творення комічного. Фразеологічні одиниці можуть самі бути носіями комічного або викликати його внаслідок взаємодії з іншими частинами тексту. Фразеологізми, що без структурно-семантичних змін введені у текст, можуть виконувати функцію певного висновку зображуваної ситуації. Також автори вдаються до переосмислення структури й семантики фразеологічних одиниць і використовують гру з внутрішньою формою фразеологізму для творення комічного ефекту, зокрема іронії. Частим механізмом комічного є трансформації фразеологічних одиниць, що можуть відбуватися різними шляхами: розширенням, зменшенням компонентного складу, заміною окремих складових у структурі фразеологізму відповідно до контексту. Комічний ефект може виникати внаслідок контрасту фразеологічних одиниць з ситуацією, у яку їх уводять, нагромадження оцінних елементів в одному контексті, втрати алегоричності. Крім того, фразеологічні одиниці виконують оцінну й характеристичну функції, акцентують авторську думку в тексті. Вивчення фразеологізмів (звичайних і трансформованих) дозволяє краще зрозуміти загальні механізми творення комічного в публіцистичних текстах і виявити особливості саме цих одиниць у цьому процесі.

Ключові слова: комізм, радянська преса, фразеологізм, трансформація, іронія.

Постановка проблеми. Сучасні мовознавчі розвідки актуалізують проблеми дослідження комічного ефекту, зосереджуючись не тільки на власне мовних, а й на когнітивних механізмах творення комізму. Вивчення комічного на матеріалі фразеологічних одиниць (ФО) дозволяє поєднати ці два аспекти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою вираження комічного в мові займалися В. Карасик, Б. Пришва, С. Походня, О. Шонь та інші. Зокрема, механізми творення комічного на матеріалі української поезії досліджує О. Шумейко, української прози – О. Кузьмич, О. Калига. Увага дослідників також зосереджується на спеціалізованій гумористичній публіцистиці – журнал «Перець» (В. Костюк, І. Занога), фей-

летони (Н. Герасимчук). Втім, розвідок на матеріалі мови преси менше, саме тому вважаємо необхідною таку роботу. Серед засобів творення комічного особливу увагу привертають фразеологізми.

Метою статті є виявити механізми залучення фразеологічних одиниць до творення комічного, для її реалізації ставимо такі завдання: 1) виокремити функції ФО для досягнення комічного ефекту; 2) визначити механізми виникнення комізму шляхом трансформації фразеологізмів.

Виклад основного матеріалу. Тексти політичної спрямованості, розміщені в пресі, передусім мають на меті пропаганду певних цінностей – або безпосередньо, або через показ супротивної, а отже, негативної політики суперника (в контексті радянської преси говоримо передусім про протистояння радянської, соціалістичної дійсності і капіталістичного світу). Відповідно, одна з головних функцій такого тексту – прямий вплив на реципієнта. Для успішного досягнення цієї мети авторі необхідно встановити зв'язок із читачем, показати, що вони – автор і читач – перебувають на одному боці, поділяють однакові ідеали. Саме тому в таких текстах наявний елемент комічного, створюваного, зокрема, шляхом використання фразеологічних одиниць.

В. Ужченко та Д. Ужченко визначають, що основна функція фразеологізму – характеризуючо-номінативна [1, с. 22]. Коли ми аналізуємо ФО як засоби комічного, варто пам'ятати, що деякі фразеологізми вже в собі містять гумористичний елемент, а в деяких він можливий після трансформацій чи потрапляння в специфічні контексти [2]. ФО використовуються для творення комічного ефекту в різні способи, зокрема можна виділити вживання негумористичного фразеологізму в ситуації, несумісній з показаною у ФО, несподіване вживання в тексті [3], трансформації [2–4], гра на внутрішній формі ФО [5]. Трансформації ФО передбачають такі процеси: поширення компонентного складу, субституція (заміна компонентного складу), скорочення складу, контамінація [6: 8]. Звичайно, не завжди ці процеси відбуваються відокремлено, часто вони поєднуються, в тому числі й з іншими механізмами творення комічного, до яких залучено ФО.

Відтворювані фразеологізми, потрапляючи в структуру тексту, виконують різні функції і взаємодіють з іншими елементами, викликаючи комічний ефект.

Перед безпосереднім аналізом варто сказати про ставлення автора до об'єкта оповіді чи введеного суб'єкта, який є носієм протилежних поглядів і з яким автор вступає у своєрідну дискусію. Найчастіше ці погляди засуджуються, автор має на меті показати їхній негатив, акцентувати недоліки. Уживання

фразеологізму, що за своєю природою має сталу семантику, дозволяє уникати небажаного подвійного тлумачення характеристики. Враховуючи те, що переважно автор тут не є носієм власної суб'єктивної думки, а транслює офіційну державну партійну позицію, йому (авторові) важливо висловлюватися однозначно. Це полегшує сприйняття текстів читачами.

Фразеологізм у тексті може використовуватися для характеристики ситуації: *Слава богу, як старі люди кажуть, що на кропиву мороз, а то б вона й досі жалила. Бо ж, як бачите, єдине, що врятує євреїв від «поголовного ошасливлення», що у «благодійників» влади менше, ніж бажання* (МУ, 21.10.1982). Вислів *Слава богу, що на кропиву мороз, а то б вона й досі жалила* слугує для загальної характеристики та оцінки ситуації. Автор використовує готовий іронічний вираз з експресивною метою. Комізму додає також вставний вислів *як старі люди кажуть*, що вносить ужитий фразеологізм за межі авторського дискурсу і робить його контрастним до решти тексту.

ФО можуть виконувати функцію висновку щодо певної ситуації, характеризуючи і саму ситуацію, і ставлення автора до неї: *Зате достеменно знаю, що посол США у Сінгапурі не підозрював про існування мусульманської релігії і з подивом довідався про те, що на Корейському півострові розташовані дві держави. А оце недавно кого сенат затвердив на посаду першого заступника держсекретаря? Людину, яка не змогла назвати прізвища прем'єр-міністрів Зімбавве і ПАР. Більше того, не знала, хто з наших партнерів по НАТО не згоден на розміщення на їх території «Першингів» і крилатих ракет. Це ж в ніякі ворота не лізе!* (РУ, 17.05.1981). Автор ніби відтворює реальну ситуацію і цитує американського генерала. Тут можна говорити про ситуативний комізм, коли смішним є сам факт незнання високопосадовцями певних необхідних і важливих для них речей, а не слова, якими про це говориться. Це обмежує авторський вплив на текст, тому продемонструвати власні погляди він може лише через манеру оповіді, чим і користується. Нагромадження наведених фактів має на увазі одну стилістику, більш офіційну, тоді як суб'єкт мовлення не просто не дотримується її, а навпаки, використовує на завершення цілком контрастну стилістично сполуку *Це ж в ніякі ворота не лізе!*, що й викликає комізм.

Оцінну функцію виконує фразеологізм у такому контексті: *Та й спеціальні пістолети для стрільби амулами з отрутою, як заявив У. Колбі, «дуже добра зброя». Просто пальчики оближеш!* (РУ, 25.08.1981). Аналізований фразеологізм *пальчики оближеш* має значення «бути дуже задоволеним чим-небудь» і в словнику має маркування «жартівливе», отже, містить комічний компонент. Ця ФО посилює експресивність і оцінність сполуки *дуже добра зброя*, яка містить оцінку, але позбавлена експресивності, що цілком компенсує аналізований фразеологізм. У цьому контексті є чітке розділення між автором і тим, про кого він каже. Автор, використовуючи ФО, надміру інтенсифікує чужий вислів, про це свідчать вставлена конструкція з посиланням на У. Колбі і лапки як додатковий графічний засіб оформлення чужого мовлення. Лапки тут виконують подвійну функцію – позначають цитату і виражають атракцію недоречності, визначену саме позицією автора тексту, але не автора цитати. ФО має іронічне забарвлення, конфлікт поглядів викликає комізм.

Хоча загалом радянська українська мова була системою, не схильною до спонтанного мовотворення, у текстах трапляються трансформації фразеологічних одиниць, використані з комічною метою.

Природа ФО така, що можна опускати чи евфемізувати певні елементи фразеологізму без утрати значення і використовувати їх для характеристики певного явища: *«Київліспаніротсачзбут»*. *Хіба може така фірма підвести? Це вам не якийсь Коростенський кар'єр на Житомирщині, директор якого І.С. Шнірель із запланованих 2,6 тисячі кубометрів щебеню ледь-ледь відпустив радгоспові тисячу, а з 500 кубометрів відсіву відвантажив, вибачайте на слові, щось велике з маком* (РУ, 09.02.1984). Крім риторичного питання, що виражає іронію, автор використовує для творення комізму ФО *щось велике з маком*. Оскільки у складі ФО є знижена розмовна лексема *дуля*, автор замінює її займенником *щось*, і, зважаючи на загальновідомість сталої конструкції, така заміна легко прочитується. Вставна сполука *вибачайте на слові* посилює комічний ефект від евфемізації ФО.

Заміна компоненту в складі сталої сполуки використовується автором для характеристики ситуації: *А треба, щоб «нігери», скажімо, на колінах господа бога за своїх «благодійників» молили. Не забували б, що не оскудіє, в свою чергу, рука того, хто дає ближньому своєму. І рука того, хто гребе чуже – також, звичайно. Адже на чужому дворі і кізак золотом блищить, манить до себе. А тим більше, що зовсім і не кізачком пахне. Тут – 98 процентів алмазів, що добуваються в капіталістичному світі, 70 – кобальту, 65 – золота, 45 – марганцевої руди, 25 процентів міді та урану... Чого ж тій руці, що так «щедро» дає, в накладі бути?» (РУ, 16.08.1981). За основу взято вислів не оскудіє рука того, хто дає. Цікаво, що саме такого формулювання в Біблії немає, але як джерело виразу фіксують Приповісті: *Хто дає немаючому, той недостатку не знатиме, хто ж свої очі ховає від нього, той зазнає багато проклять* [Прий. 28:27] [7]. Комізм викликає вже саме вживання такого вислову в радянській пресі, оскільки відомо про атеїзм як ключову засаду радянського суспільства. Посилує цей комізм і контекст – попереднє речення, де предикат *молили* має додаток «благодійників», у якому лапки вказують на протилежну закладений у самій лексемі семантику, отже, маємо контраст негативної ситуації і властивій фразеологізму позитивної семантики. У наступному реченні вислів трансформується, ніби продовжуючи авторську думку: *І рука того, хто гребе чуже – також, звичайно*. Маємо тут антонімічну транспозицію – заміну сполуки *дає ближньому* на *гребе чуже*. Використання вставного слова зі значенням підтвердження думки (*звичайно*) вказує на безапеляційну правильність висловленої думки та підкреслює негативну семантику трансформованої фразеологічної одиниці. На цьому автор не зупиняється і продовжує грати з внутрішньою формою сполуки: *Чого ж тій руці, що так «щедро» дає, в накладі бути?* Іронія виявляється у предикаті *в накладі бути*, що підтримується лапками лексеми «щедро», які вказують на протилежну семантику. Біблійна семантика контрастує з канцеляризмом *в накладі бути*, що є додатковим засобом вираження комізму. Автор без змін використовує приказку *на чужому дворі і кізак золотом блищить* і окрему знижену лексему *кізачок* одночасно зі статистичною інформацією, таке змішання стилів сприяє загальному комічному ефекту. Цей контекст показовий тим, що наведені засоби самостійно мають досить низький рівень комізму (конкретно – іронічної сатири), а от їх нагромадження має експресивний характер і відповідає авторському задуму.*

Так само функцію характеристики виконує фразеологізм у такому контексті: *Отакий лантух гречаної вовни спрацював вчений чоловік з Ілліноїсу. Оскільки він сам бачить, що лан-*

тух той шитий гнилими нитками і в будь-який момент з нього може посипатися казна-що, то й рекомендує в кінці не розглядати питання співпраці націоналістів з фашистами в широкому плані, а запхати кудись у темний кут, подалі від людських очей у сферу «вузькоспеціального вивчення» (МУ, 01.05.1981). У цьому контексті використано відразу кілька трансформованих ФО. Маємо субституцію одного з компонентів у фразеологізмі *сім мішків гречаної вовни* зі значенням «наговорити, наплести багато зайвого, несерйозного». Автор замінює нейтральну сполуку *сім мішків* лексемою *лантух*, що називає великий мішок і має переносне значення великої кількості чого-небудь. Утворена ФО іронічно поєднується зі сполукою *вчений чоловік*. Далі маємо трансформований фразеологізм *шитий гнилими нитками*, де відбувається заміна означення *білими* на *гнилими*, оскільки цього вимагає контекст: подана об'єктом інформація не просто неправдива і погано замаскована під правду, будь-хто може його викрити (*в будь-який момент з нього може посипатися казна-що*). Також лексема *гнилими* полісемантична, у поданому контексті поєднує одразу два значення – неякісний, зіпсований гниттям і порочний, шкідливий. Трансформовані фразеологізми виконують експресивну й оцінно-характеристичну функції. Іронічний ефект зберігається і надалі, оскільки в поданому контексті функціонує лексика різних стилів, одночасно зі згаданими фразеологізмами та розмовною лексикою (*казна-що, запхати*) автор використовує кліше (*не розглядати питання співпраці, в широкому плані, у сферу «вузькоспеціального вивчення»*). Важливо, що ці кліше використовує ніби не сам автор, а *вчений чоловік з Ілліноїсу*, чим підтримується його показова, а отже, сумнівна вченість.

Для характеристики ситуації автор може також розширювати компонентний склад фразеологізму: *Рік-два – і більшовики проковтнуть вас разом з вашими королівськими потрухами. Ви подивіться на материкову Європу й збагніть, чим воно пахне* (МУ, 06.06.1982). Вихідний фразеологізм з *потрухами* зі значенням «повністю» розширюється означенням *королівськими*. Іронія виникає внаслідок уживання в одній сполуці слів з різних лексичних шарів: ми розуміємо, що знижене *потрухи* за звичайних умов ніяк не може поєднуватися з таким означенням. Пресупозитивне значення лексеми *потрухи* передбачає, що це нутроші тварини, відповідно вживання цього слова щодо нутрошів людини викликає комізм. Також варто зауважити, що тут відбувається певна дефразеологізація вислову, оскільки вводиться означення, що й оявляє комічний ефект від пресупозиції.

Для характеристики ситуації слугує переструктурування ФО: *От, бачите, хотів сер Забр'юха з Ілліноїсу видути патріотичну бульбашку з Боровця, а вона й луснула* (МУ, 01.05.1981). Автор розгортає центральний образ ФО і так вписує сталу сполуку в контекст. Аналізований фразеологізм *лопатися як мильна бульбашка* має значення «зазнавати невдачі, краху, руйнування» і маркування «жартівливе». Використане означення *патріотичну*, яким автор розширює цю ФО, у макроконтексті має негативну конотацію. Тут автор змальовує комічну ситуацію, тобто говоримо про ситуативний комізм – контраст між запланованим і реалізованим.

Як уже зазначалося, в одному контексті можуть поєднуватися різні види трансформації фразеологізмів, вдаватися до цього автор може, зокрема, з метою оцінки: *А хто на тій платформі-каруселі вмотивувався, хоч який би розумний не був, мусить робити дурниці, городити нісенітницю і взагалі – каламутити*

воду, щоб у тій каламуті на пустий гачок сучасні пістряки, а як по-теперішньому, «самостійні незалежники в екзилі», наполоханих пічкурів ловили (МУ, 01.05.1981). Синонімічні присудки *мусить робити дурниці, городити нісенітницю і взагалі – каламутити воду* розташовані за градацією впливу на оточення: якщо перші дві сполуки можна вважати такими, що направлені на самого діяча і його найближче оточення, то ФО *каламутити воду* має телеологічний складник семантики: *щоб у тій каламуті на пустий гачок сучасні пістряки, а як по-теперішньому, «самостійні незалежники в екзилі», наполоханих пічкурів ловили*. Означення *пустий*, що структурно розширює використаний у цьому уривку фразеологізм *ловити на гачок*, акцентує семантику ФО.

Висновки. І відтворювані, і трансформовані фразеологізми у текстах виконують функцію оцінки й характеристики, хоч і по-різному входять у структуру тексту. Незмінні сталі одиниці або самі можуть бути носієм комічного значення, або створювати комічний ефект, потрапляючи у відповідний контекст (ситуацію, несумісну чи контрастну до їхньої семантики). Інакше реалізують ці функції трансформовані фразеологізми, з цією метою відбуваються процеси субституції чи розширення компонентного складу ФО. Взаємодії фразеологічних одиниць із іншими компонентами тексту чи між собою (переважно стосується випадків з розширенням складу) стають джерелом комізму. Важливо, що введений у текст фразеологізм не обов'язково належить до авторського дискурсу: ФО, навпаки, можуть контрастувати з ним і передавати чужу думку. Комізм переважно направлений на суб'єкта, якого автор вводить у соціальний контекст. ФО демонструють кут зору читача на ситуацію і сприяють її карикатуризації, зниженню, показу невідповідності нормам, а отже, формують «правильний», офіційний погляд на ситуацію чи явище.

Список умовних скорочень

РУ – газета «Радянська Україна»

МУ – газета «Молодь України»

Література:

1. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови : посібник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів. Луганськ : Альма-матер, 2005. 400 с.
2. Шумейко О.А. Мовні засоби творення комічного: трансформація фразеологічних одиниць. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Філологічна. 2016. Вип. 60. С. 258–262.
3. Рум'янцева О.М. Фразеологізми як засоби гуморотворення у творах сучасних українських письменників-гумористів. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/36742> (дата звернення: 24.09.2018).
4. Блинова І.А. Комічне забарвлення сучасної прози шляхом трансформації фразеологічних одиниць. *Мова і культура*. 2018. Вип. 21. Т. 4. С. 93–100.
5. Кузьмич О.Я. Мовні засоби творення комічного в українській прозі кінця XX ст. – початку XXI ст. : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Луцьк, 2015. 217 с.
6. Кочукова Н.І. Експресивно-виразальні можливості трансформованих стійких сполучень слів (на матеріалі української преси кінця XX – початку XXI століття) : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2004. 19 с.
7. Кочедыков Л.Г., Жильцова Л.В. Краткий словарь библейских фразеологизмов. URL: <https://www.bible-center.ru/ru/dict/phrases/004> (дата звернення: 26.09.2018).

Chornomorets O. Phraseologisms as a means of creating comic in the texts of political orientation (on the material of the Soviet press)

Summary. Research of the comic in Ukrainian press proves to be topical in view of the fact that the specific features of Ukrainian language system of the Soviet period has not been studied completely yet and the mechanisms of the comic allow revealing peculiarities of cognitive perception of reality. Previous researches of the comic were mainly based on belletristic literature (prose and poetry) or on the material of specialized humor publications (*Perets*’ magazine). The materials for our research are political texts, published in the papers *Molod Ukrayiny* and *Radianska Ukraina* for the years 1980-82. The aim of our article is to reveal the mechanisms of involving phraseological units in creating the comic (to reveal the role of phraseological units in the mechanisms of creating the comic). Phraseological units can have comic meaning or can create comic effect due to their interaction with other parts of the text. Phraseological units, which are included in the text without any structural and semantical changes, can function as

a certain conclusion about the described situation. The authors also resort to reinterpretation of the structure and semantics of the phraseological units and play with the internal form of the phraseological units to create comic effect, e.g. irony. The most frequently used mechanism of creating the comic effect are transformations of phraseological units, which can occur in various ways: adding, leaving out their component parts, changing certain component parts in the structure of phraseological units according to the context. The comic effect can emerge due to contrast of phraseological units to the situation, in which they are used, accumulation of evaluative elements in one context, loss of alegoric nature. In addition, phraseological units also have evaluative and characterizing functions; they stress author’s opinion in the text. Studying phraseological units (simple and transformed) allows better understanding of general mechanisms of creating the comic in publicistic texts and revealing peculiarities of these very units in this process.

Key words: comic, Soviet press, phraseological units, irony, transformations.